

De la Rogerius la meșterii italieni în Cetatea Oradea

Prof. Dumitru NOANE

Pe locul actualei cetăți orădene, a fost întemeiată inițial, în jurul anului 1083, o mănăstire romano-catolică închinată Sf. Fecioare, de către regele maghiar Ladislau I, care, mai târziu, la 27 iunie 1192, va fi sanctificat printr-o bulă dată de papa Celestin al III-lea, sub numele de Sf. Ladislau Taumaturgul. Întemeierea a fost înfățișată - mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea -, într-o frumoasă legendă privind arătarea într-un vis, noaptea în timp ce dormea în cortul său, a unui înger care i-ar fi spus regelui, aflat la vânătoare pe aceste meleaguri, că ar fi benefic pentru sufletul său, să ridice aici această mănăstire. În urma atacului cuman din 1091, care ar fi devastat substanțial reședința de la Biharia, regele ia decizia de a întemeia - după unii istorici, de a muta -, la Oradea, pe locul acestei mănăstiri, Episcopia romano-catolică. Instalarea episcopiei la Oradea duce la ridicarea aici a primei cetăți, care era, după arhitectura militară a secolele IX-XI, o fortificație (castrum), cu val de pământ și palisadă, ziduri de piatră pe anumite porțiuni și turnuri din lemn la poartă și la colțurile incintei.

Ștefan I (997-1038), primul rege al Ungariei - confirmat, în anul 1001, de papa de la Roma, ca urmare a îndârjirii sale de a-și creștina, cu orice preț, poporul în rit latin -, este și cel care organizează biserica romano-catolică din regatul maghiar, în fruntea ierarhiei acesteia fiind aduși numeroși prelați de origine străină, majoritar italiană. Un prim catolic celebru care ajunge și în regiunea Oradei este venețianul Gerard de Sagredo sau Sfântul Gerard. Convins de regele maghiar Ștefan I (ce fusese impresionat de predicile sale de la Pécs) să viziteze cetatea Bihorului, el va deveni apoi dascălul prințului Emeric (1007-1031). Ajuns episcop de Cenad în 1030, el cade victimă la Buda, în 1046, unui asasinat politic sau unui acces de păgânism unguresc în timpul răscoalei păgânilor conduși de nobilul Vatha, fiind aruncat în Dunăre de pe colina care-i poartă și azi numele maghiarizat: Szent Gellért¹. Va fi canonizat, împreună cu Sfântul Ștefan și Sfântul Emeric, de către papa Grigore al VII-lea, în anul 1083, fiind celebrat ca primul martir venețian.

Fondatorul cetății orădene, Ladislau I se pregătea să participe la Prima Cruciadă, la care Papa Grigore al VII-lea i-a cerut să fie comandantul armatei cruciate, iar el acceptase însărcinarea dar, înaintea campaniei cruciate, i-a atacat pe cehi și, în timpul războiului s-a îmbolnăvit și a murit.

Călugărul italian Ruggero di Puglia (Rogerius), născut la Torre Maggiore în Apulia, venit în Ungaria acelor vremuri în calitate de preot de curte al cardinalului Giovanni Toletano, care s-a folosit de calitățile lui diplomatice, a obținut, în cele din urmă, demnitatea de arhidiacon la Oradea. În această calitate a fost surprins la Oradea de atacol tătar-mongol din 1241, căzând prizonier în mâna atacatorilor, care l-au dus cu ei spre sudul Bihorului unde, după peripeții fabuloase, a reușit să scape din

¹ În conformitate cu „Viața Sfântului Gerard de Cenad“ sau *Vita Sancti Gerardi, Moresenae ecclesiae episcopi* (în latină). Despre *Vita Sancti Gerardi* vezi studiile lui Remus Mihai Feraru, *Legenda Sancti Gerardi episcopi și Deliberatio supra hymnum trium puerorum: două izvoare fundamentale pentru istoria Banatului în prima jumătate a secolului al XI-lea* (2016) și *L'Église et l'État en Hongrie dans la première moitié du XIe siècle, avec un regard spécial sur Legenda Sancti Gerardi et Deliberatio* (2015), pe <https://www.researchgate.net/publication/312110406>, și <https://trivent-publishing.eu/books/philosophy/ISBN9786158034036/>, consultate la 20.09.2018.

convoi, prin mlaștinile de la Pons Thomae (Tamáshida, Tămașda de azi, pe atunci un înfloritor târg german). Revine pe meleagurile natale – iar din 1249 va ajunge episcop de Spalato (Split, în Croația) -, unde va scrie lucrarea Epistola magistri Rogerii in miserabile carmen supra destructione regni Hungariae per Tartaros facta (Epistola magistrului Rogerius sub forma unui cântec de jale cu privire la distrugerea de către tătari a regatului Ungariei)². Este singurul izvor narativ contemporan evenimentelor, în afara de opera arhidiaconului Toma de Spalato, Historia Salonitana³, cu referire la epoca respectivă.

După 1241, grație facilităților acordate, a avut loc o colonizare, atât liberă cât și dirijată de episcopia catolică, în urma Conciliului de la Lyon(februarie 1245), unde s-au pus bazele unei politici coerente a statelor catolice în fața amenințării tătare, fapt care este subliniat și prin consemnarea documentară a unor denumiri de așezări întemeiate în jurul cetății orădene, a căror denumiri denotă o origine italică: vicus Venetia, Bolonia(vicus Bon), Olosig(vicus Olazy - satul italienilor).

În timpul regelui Carol Robert de Anjou(1308-1342) și a fiului său, Ludovic cel Mare (1342-1382), care au adus din patria lor italiană gustul pentru rafinamentul acestei culturi, Oradea cunoaște, ca oraș și sediu episcopal catolic, o primă perioadă de înflorire. Episcopul orădean Andrei Báthori((1329-1345), a fost unul dintre apropiații regelui Carol Robert de Anjou, care l-a însoțit pe suveran în Italia, în 1333, cu ocazia unei vizite protocolare prilejuite de logodnei fiului mai mic al acestuia, Andrei, cu Johanna, fiica regelui Neapolelui. Tot acesta a inițiat lărgirea noii catedrale gotice din cetate care a fost împodobită de pictori și sculptori italieni, printre care și vestitul pictor dominican Tommaso da Modena, chemat ulterior, în 1357, la Praga de regele Carol al IV-lea.

Este perioada când capitlul orădean avea printre membrii săi pe canonicii italieni Bertrandus, viitor episcop de Ostia(1338-1356), Boniohannes de Campello Firmanus(1342-1348) și Ladislau de Eugubio, fiul lui Andreas de Eugubio, medicul de curte al lui Carol Robert. Tot în acest timp, canonici orădeni, cum ar fi Ladislaus Georgii(1345) și Gregorius(1356), studiau în Italia, mai ales la Bologna. S-ar putea ca și acel Arnoldus Lapidius(Arnold Pietrarul), menționat de Andrei Báthori într-un document din 1341, să fi fost tot un italian stabilit la Oradea⁴.

Renașterea de factură italiană a fost mult încurajată la Oradea și datorită faptului că unii episcopi și înalți ierarhi ai bisericii catolice erau originari din peninsula italică, seria acestora fiind deschisă de Ladislau Déméndi(1378-1382), originar din Neapole⁵.

Cel mai reprezentativ a fost episcopul Andrea Scolari, supranumit Florentinul(1409-1426) - văr cu Filippo Scolari(Pippo de Ozora), sfetnic al lui Sigismund de Luxemburg și comite de Timișoara -, considerat ca o perfectă încarnare a spiritului renaștist, care s-a folosit în lucrările sale de artiștii italieni aflați în mare număr la curtea vărului său. Curtea episcopală a ajuns să fie formată aproape în exclusivitate din conaționalii săi, astfel că în ianuarie 1426, atunci când și-a dictat testamentul, toți cei 7 martori prezenți erau italieni. Personalitatea lui Andrea Scolari a atras la Oradea numeroși italieni de renume: canonicul și apoi prepozitul Conradus de Cardinis de Florentia(1411-1426), canonicul Cargniani de Scolariibus(1420) și canonicul Matteo Scolari, vărul lui Andrea. La curtea lui Andrea Scolari pot fi întâlniți Jeronimus de Sancto Miniato „artium et medicine doctor”, Alessandro Antonii de Florentia medicus, precum și mulți alții.

În documente sunt dese precizările din dreptul unor nume de orășeni care menționează că respectivul locuitor este cetățean italian (cives italicus)⁶. În secolul al XV-lea probabil că pe străzile Oradei vorbirea italiană era un aspect obișnuit, făcea parte din însuși peisajul etnic citadin. Dacă la aceasta se adăugă și mediul arhitectonic ecleziasc și citadin de aceeași factură, putem spune că umanismul orădean nu a fost limitat doar la curtea episcopală, nu a fost destinat doar unor inițiați ci, întocmai ca și în Italia, a pătruns în mediul orășenesc, influențând modul de a fi al burgheziei

² Borcea Liviu, Gorun Gheorghe(coord.), Istoria Orașului Oradea, ed. a II-a, Editura Arca, 2007, p.85.

³ Lucrarea sa este nu numai de o mare valoare literară, ci și de valoare istorică pentru istoria croată. Textul latin editat, tradus și adnotat de Damir Karbić, Mirjana Matijević-Sokol și James Ross Sweeney. Budapesta; New York: Central European University Press, 2006, (texte medievale din Europa Centrală, vol. 4).

⁴ Balogh J., Varadinum.Várad vára (Varadinum.Cetatea Oradei), vol. I-II, Budapest, 1982, în vol.II, p. 33.

⁵ Și-a luat numele după satul Déménd(comitatul Hont, Ungaria) pe care părinții săi l-au primit de la rege. Apud Bunyitay V., A váradi püspökség története (Istoria episcopiei de Oradea), vol. I-III, Oradea, 1883-1884; în vol. I, 1883, p. 204.

⁶ Balogh J., 1982, vol. II, p. 43-44 și 46.

meșteșugărești și negustorești. „Aceasta este prima perioadă de pătrundere a umanismului, a celui de factură italiană în Oradea, în această urbe cunoscută la Florența sau Veneția sub numele Varadino⁷.”

În scaunul episcopatului orădean, prima jumătate a secolului al XV-lea este dominată de prezența de scurtă durată a trei italieni. Prin primul, Giovanni de Milanesi da Prato, doctor în drept canonic, care n-a stat nici un an, Oradea a beneficiat de un universitar de elită, prezent la Conciliul de la Constanța, în 1414-1415, între reprezentanții universităților⁸. De la el s-a păstrat actul emis de cancelaria sa la 13 decembrie 1426, dat la cererea lui Petru, Fiul lui Gheorghe, voievodul român de Gepiș, prin care se reconfirma documentul din 1411 cu privire la recunoașterea instituției voievodale românești în această zonă.

Al doilea, Giovanni da Curzola (1435-1438), a păstorit la Oradea într-o perioadă deosebit de dificilă când, prin venirea unor adepți cehi și în aceste părți, ideile husitismului au pătruns și au avut priză în rândul oamenilor simpli. Pentru a limita efectul acestora, episcopul Giovanni l-a adus la Oradea pe un confrate din ordinul franciscanilor, Jacopo de Monte Brandono, al cărui zel a dus, în cele din urmă, la eradicarea acestei erezii⁹. Singurul document rămas de la el este din 18 ianuarie 1345, cu referire la casa din Velența a unui oarecare Zenyth, cives italicus, locuitor al Oradiei¹⁰.

Al treilea, Giovanni de Dominis, mai întâi episcop de Segna(1432-1440), a păstorit la Oradea începând cu anul 1440 până în 1444, când moare, în calitate de comandant al banderiei episcopale, în Cruciada de la Varna. Sub steagul său au luptat și voievozii români din Remetea¹¹. Papa Eugeniu al IV-lea ar fi dorit să-l ridice la rangul de cardinal. Episcopul Giovanni de Dominis a avut relații strânse cu personalități din peninsula italică - Ambrogio Traversari, Pier Paolo Vergerio, Francesco Barbaro, Giorgio da Trebisonda -, dintre care se detașează cardinalul Giuliano Cesarini(1398-1444) cu care a fost prieten până la moarte¹², amândoi găsindu-și sfârșitul la Varna. Prin 1444, episcopul a reglementat procedura de judecată a românilor din părțile Beiușului, consfințind vechile tradiții și dându-le o recunoaștere oficială, printr-un document de mare importanță, care a mai fost întărit, de-a lungul timpului, de episcopii Szatmári György(1503), Perényi Ferenc(1519), Giorgio Martinuzzi (1548), precum și de regina Isabella în 1558¹³.

Succesorul său, Ioan Vitez de Zredna, prepozit al capitlului între 1442 și 1445, s-a format sub influența benefică a episcopului Dominis, de la care a învățat să prețuiască rafinamentul științelor și artelor, frecventând același mediu de oameni învățați¹⁴. A studiat apoi în Italia, unde l-a cunoscut pe Iancu de Hunedoara, căruia îi va îndruma în primii pași ai învățăturii fiul, pe viitorul rege Matia Corvin. A păstorit la Oradea vreme de 21 de ani(1444-1465), ca un exemplu de om având toate preocupările importante ale epocii sale, timp în care a fost cea mai impresionantă personalitate a Renașterii din Europa centrală a secolului al XV-lea. A fost un strălucit mecenat, în timpul său curtea episcopală, prin constituirea aici a unui adevărat „Literarum asylum”¹⁵, devenind un loc de întâlnire nu numai pentru învățații de diferite nații, dar mai ales italieni, cum ar fi: Marzio Galeotti(1427-1497) - care îi dedică lucrarea sa „Liber de homine” (în prefața căreia scria „Învățații care trăiau risipiți se adunau în grupuri mari al el, ca la un părinte al științelor”) -, sau Gaspare Tribacco, poetul care i-a dedicat eclogele(mici poeme pastorale bucolice) sale. Datorită pasiunii sale deosebite pentru carte, Vitez a apelat chiar la locul de unde cartea umanistă și-a pornit influența covârșitoare asupra Europei și a devenit clientul editorului și librarului florentin Vespasiano da Bisticci pentru a-și îmbogăți permanent biblioteca¹⁶. A beneficiat de prietenia lui Enea Silvio Piccolomini(1405-1464), ajuns papă sub numele de Pius al II-lea, cu care a purtat o vastă corespondență.

Chiar dacă unii dintre ei au continuat vechile tradiții renaștentiste și legăturile cu Italia au rămas preponderente, urmașii lui Ioan Vitez în scaunul episcopal nu s-au mai ridicat la nivelul acestuia. Ioan

⁷ Borcea Liviu, Gorun Gheorghe(coord.), Istoria Orașului Oradea, ed. a II-a, Editura Arca, 2007, p. 103.

⁸ Bunyitay V., vol. I, 1883, p. 245.

⁹ *Ibidem*, p. 259.

¹⁰ *Ibidem*, p. 261; Balogh J., 1982, vol. II, p. 46.

¹¹ L. Borcea, Obștea sătească din Bihor. Voievozii și cnezii ei în secolele XIII-XVII, în Crisia, XII, 1982, p. 147.

¹² Fl. Bánfi, Salve, Varadino felice! La città di S. Ladislao nei rapporti italo-ungheresi, în Corvina, Budapest, an. III, 12, dec, 1940, p. 829.

¹³ Bunyitay II 1883, p.301-302, 304; Borcea 1982, p.143.

¹⁴ Fl. Bánfi, Salve, Varadino felice! La città di S. Ladislao nei rapporti italo-ungheresi, p. 830.

¹⁵ *Ibidem*, p. 831.

¹⁶ Jakó Zsigmond, Philobiblon transilvan, București, 1977, p. 45, 48.

Filipecz Pruis(1476-1491) a întreținut strânse legături cu Lodovico Sforza, marele duce de Milano, prin intermediul căruia l-a invitat la Oradea pe vestitul om de litere milanez Paolo Lantero. Fiind diplomatul preferat al regelui Matia Corvin, a îndeplinit, în această calitate, misiuni la Neapole(1476) Urbino și Roma(1182), Milano(1487), cea mai importantă fiind cea de la Neapole, când a însoțit de acolo pe Beatrice, viitoarea soție a regelui său protector.

Eremitul augustin Váradi János a fost un cărturar renescentist - atras tot mai mult de literatură și, în special de poezie -, format la școala italiană, care a studiat la Florența, unde s-a împrietenit cu Marsilio Ficino, cel care va ajunge mai târziu un reprezentant de seamă al neoplatonicismului.

Călugărul dominican Petrus Ransanus, din 1478 episcop de Luceria(provincia Reggio Emilia, Italia), este trimis în ambasadă la Matia Corvin și cu această ocazie trece prin Oradea, unde l-a impresionat cetatea și, mai ales biblioteca de aici care, prin cărțile numite graduare și antifonare, minunat împodobite, părea a fi biblioteca unui rege bogat¹⁷.

Episcopul Kálmáncsehi Domokos(1495-1501) a fost un bibliofil cu gusturi rafinate, care a pus să i se execute numeroase cărți cu ornamentații de o certă valoare artistică, între cei care au lucrat la curtea sa fiind și Franciscus di Castello Ithalico de Mediolano, care i-a realizat un Breviar¹⁸.

Pentru îmbogățirea bibliotecii sale, episcopul Szatmári György(1501-1505) a stabilit legături cu cei doi mari editori și librari, Giordano și Aldo Manuzio - cel de-al doilea tipărindu-i lucrarea lui Cicero, Epistolae familiares -, iar florentinul Giovanni Boccardi i-a ornamentat un Breviar. De asemenea, i-au dedicat cărți Gian Antonio Modesto din Umbria (Oratio de nativitate domini și Ulysse), bolognezul Giovanni Batista Pio (In carum Lucretium poetam Comentarii) și Celio Calcagnini din Ferrara (De Concordia)¹⁹.

Mulți canonici orădeni au studiat, între 1460-1510, în Italia, la Bologna(6), Padova(5), Ferrara(3), Roma(2), Perugia(1) și Neapole(1). La Padova a studiat și episcopul Thurzó Zsigmond (1506-1512), căruia padovanul Antonio Galeazo i-a dedicat una din lucrările sale (De tuenda et proroganda viridi ac florida hominis inventa), iar Aldo Manuzio l-a considerat ca pe un om care „humanissimus sane et doctissimus, studiosissimus Ciceronis erat”²⁰. Împreună cu predecesorul său în scaunul episcopal, au reușit, în 1501, să obțină ediția de buzunar a operei lui Vergiliu și Horațiu, realizată de Aldo Manuzio, căruia i-au cerut să editeze și epistolele lui Cicero, dorință ce le-a fost îndeplinită în anul următor²¹. Se pare că - și aceste trăsături ale evoluției renescentismului au fost valabile și pentru mediul cultural de la curtea episcopală orădeană -, circulația ideilor umaniste, pătrunderea renescentismului în mediul ecleziastic catolic, a slăbit bazele sale, a îndepărtat pe clerici de la obligația lor fundamentală de a fortifica permanent credința supușilor, pregătind astfel, în bună măsură, succesul Reformei²².

Interesantă a fost și figura tânărului episcop, căzut în bătălia de la Mohács, Perényi Ferenc (1513-1526), care, tânjind tot timpul de dorul de a vedea Italia, a intrat în strânse relații cu vestitul umanist Celio Calcagnini din Ferrara, ajuns episcop de Agria(Eger), cel care i-a îndrumat pașii în educație.

După bătălia de la Mohács, la Oradea, care devine și reședința regelui, autoproclamat și recunoscut de sultanul Soliman Magnificul, Ioan Zápolya, funcționa, din 1529, ca prepozit, Giovanni Bonzagno da Regio, fost guvernator al episcopiei de Agria(1512), secretar și sol al lui Zápolya la Veneția (1527-1529). Tot la Oradea, câțiva ani mai târziu, regele Ioan Zápolya dă titlu de noblețe pictorului italian Giovanni Antonio da Pordenone²³. Cât a stat aici, Ioan Zápolya a încercat să refacă strălucitoarea viață de curte de pe vremea Corvineștilor, ceea ce i-a reușit doar în parte. I-a avut aici pe Giovanni Stratileo da Trau, care va deveni ulterior episcop de Alba Iulia, ca secretar și capelan, pe Antonio Veranzio da Sebenico, tot ca secretar, iar pe Lazzaro da Zara ca și consultant pe probleme militare²⁴.

Pe la 1535 va trece prin Oradea, însoțindu-l pe Aloisio Gritti, călătorul italian Francesco della Valle care, în descrierea sa, va sublinia frumusețea cetății și a reședinței episcopale, iar, cu privire la oraș, va nota că este mic și fără nici un fel de ziduri de apărare sau alte întărituri²⁵.

¹⁷ Călători străini despre Țările române, vol. I, București, 1968, p. 437-438.

¹⁸ Bunyitay Vincze, vol. I, 1883, p.332-343.

¹⁹ Fl. Bánfi, Salve, Varadino felice! La città di S. Ladislao nei rapporti italo-ungheresi, p. 832.

²⁰ *Ibidem*, p. 832.

²¹ Bunyitay Vincze, vol. I, 1883, p.357.

²² Bunyitay Vincze, vol. I, 1883, p.358.

²³ Balogh J., 1982, vol. I, p. 61.

²⁴ Fl. Bánfi, Salve, Varadino felice! La città di S. Ladislao nei rapporti italo-ungheresi, p. 840.

²⁵ Călători străini I, 1968, p.326.

Episcopul Giorgio Martinuzzi(1534-1551), cunoscut sub numele de Frater Georgius, sârb după tată(Utiesenovici) și italian după mamă, a fost un mare admirator al arhitecturii renascentiste, lăsând posterității castelele de la Vințu de Jos și Gherla executate după planurile lui Domenico da Bologna²⁶, cel care a lucrat, se pare, și la Oradea, planurile cetății în forma sa renascentistă, fiind alcătuite de el. Deși Martinuzzi nu a fost un om al literelor, a purtat corespondență cu Paolo Giovio, care l-a imortalizat în opera sa istorică, ca și Ascanio Centoro, care l-a și vizitat la Oradea.

Spre mijlocul secolului al XVI-lea, ca efect al propriilor transformări prin care a trecut, Renașterea s-a stins încet, astfel că, din lumea generoasă a ideilor savante și a grijii față de spirit și morală, se trece pe neobservate în cea a ideilor pragmatice, la preocuparea cotidiană față de necesitatea de a supraviețui. Oradea ajunge, la mijlocul secolului al XVI-lea, dintr-un oraș al Europei culturale, un oraș al Europei militare și politice, în care se trasează frontiere, se câștigă și se pierde bătălii, se solicită și se iau decizii ce vor marca evoluția orașului de pe malurile Crișului Repede în secolele următoare²⁷.

Dacă până acum am vorbit de legături cu oameni ai spiritului - canonici ai bisericii catolice sau personalități ale renașterii și umanismului italian -, de acum înainte vom vorbi doar de oameni ai armelor care au marcat istoria acestor locuri.

Primul a fost Giovanni Battista Castaldo sau Giambattista Castaldo(1493-1563), conte de Piadena și marchiz de Casano, numit, în 1546, general de împăratul Carol Quintul(1500-1558), care îl va trimite, în 1551, să lupte împotriva turcilor trimiși de sultanul Soliman I în Transilvania²⁸. Castaldo a organizat și uciderea, la 17 decembrie 1551, a cardinalului George Martinuzzi, arhiepiscop de Esztergom(Strigoniu) și guvernator al Transilvaniei, din ordinul lui Ferdinand I, care și-a asumat responsabilitatea pentru acest asasinat, iar papa Iuliu al III-lea i-a absolvit în 1555 pe toți participanții la uciderea cardinalului Martinuzzi²⁹. Dar Imperiul otoman fiind implicat, în această perioadă, într-un război greu în Asia, Castaldo știa că poate face multe în zonă fără să se teamă de o ripostă imediată a turcilor, așa că, pe lângă treburile administrative, militare și politice din Transilvania, în acele împrejurări tulburi, Castaldo s-a ocupat și de Moldova și Țara Românească. Astfel, în 1552, l-a înlăturat de pe tronul Moldovei pe Ștefan Rareș, iar de pe tronul Țării Românești pe Mircea Ciobanul, punând în locul lor „locotenenți” români, vasali pe care i-a pus sub autoritatea împăratului. Orgolios și încântat de realizarea sa, Castaldo s-a autointitulat „Daciae Restitutori Optimo”, adică unificator al vechii Dacii. Mai mult, Castaldo a și bățut o medalie în care, bineînțeles, apare chipul său înconjurat de textul în latină „Ioan Baptista Castaldus comandant suprem” iar pe revers imaginea sa în costum antic roman, întinzând mâna unei femei așezate, simbolizând Dacia și înconjurat de textul, tot în latină: „Restauratorul cel mai bun al Daciei”³⁰.

După ce trupele imperiale de sub comanda generalului Castaldo au pătruns în Transilvania, turcii au reacționat atacând Banatul și ocupând Timișoara, care va fi sediu de pașalâc între 1552-1716. Ca ripostă, Habsburgii ocupă cetatea Oradei pentru a împiedica o potențială înaintare a turcilor înspre Crișana și, de acolo, spre Ungaria Superioară, suspiciune întărită și de ridicarea de către aceștia, în 1553, a vechii cetăți a Aradului, pe o insulă de pe cursul Mureșului. Cât de mult își doreau imperialii Oradea reiese și din cele câteva documente emise în intervalul cât au stăpânit Bihorul(1552-1557), dar mai ales din faptul că administrația austriacă a realizat, în 1552, un document social-economic de mare valoare informativă cu privire la situația de atunci a Bihorului, și anume o conscriere fiscală a tuturor localităților, precizându-se numărul de porți și numele stăpânilor acestora, o lucrare amplă care ne oferă o ultimă imagine a relațiilor de proprietate din Bihor, înainte de marea secularizare pe care a produs-o Reforma, câțiva ani mai târziu³¹.

²⁶ Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, Arhitectura Renașterii în Transilvania, București, 1963, p. 59.

²⁷ Borcea Liviu, Gorun Gheorghe(coord.), Istoria Orașului Oradea, ed. a II-a, Editura Arca, 2007, p. 108.

²⁸ Vom ungarischen Königreich zum Fürstentum Siebenbürgen (mek.oszk.hu), accesat la 16 septembrie 2018.

²⁹ „Vom ungarischen Königreich zum Fürstentum Siebenbürgen” în: Béla Köpeczi: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, (site MEK.OSZK.hu), accesat la 16 septembrie 2018.

³⁰ Pentru acest episod vezi articolele din media: Unirea Transilvaniei, Moldovei și Tarii Românești. O chestiune brevetată de...straini!, Ziarul Unirea în 09.03.2013 (<https://ziarulunirea.ro>); Precursorii lui Mihai Viteazul, în „proiectul” Unirii: Petru Rareș, Giovanni Battista Castaldo și Sigismund Bathory (<http://www.cunoastelumea.ro>, postat în 7 ianuarie 2018 de Miron Manega); Mihai Viteazul nu a fost primul protagonist al unirii românilor. Un spaniol și un ungar i-au luat-o înainte. O istorie mai puțin știută (<https://www.descopera.ro>, postat în 29.11.2015 de Alin Motogna).

³¹ ANR, DJBH, Fond C, Instrumenta Litteralia, fasc. II, nr.16, f 1-20 v.(copie legalizată din 1746); publicată parțial în Borovsky 1901, p. 501-502 și de Borcea 1994, p. 233-284. Conform datelor oferite de această conscriere, structura proprietății în Bihor

Căderea cetății Oradea în mâna reginei Isabella și a fiului ei, principele Ioan Sigismund, au adus partizanii Reformei la putere, astfel că, intrat în cetate în urma asediului din 1556-1557, Varkocs Tamás a proclamat, în virtutea hotărârii dietei Transilvaniei (Turda, 10 martie 1556), confiscarea tuturor bunurilor Episcopiei și Capitlului, care au fost trecute în posesia fiscalului transilvan.

S-a constituit Marea căpitanie de Oradea, ce avea ca principală misiune apărarea hotarelor de vest ale Principatului Transilvaniei, iar pentru susținerea eforturilor deosebite de întreținere și reconstrucție a acestui punct fortificat, s-a constituit domeniul cetății Oradea, care a preluat de la fisc cea mai mare parte a vechilor posesiuni ale Episcopiei catolice.

Capelanilor li s-a îngăduit retragerea liberă, iar Episcopia a plecat în exil la Zips (Slovacia) până în 1692, când se va reîntoarce după cucerirea austriacă. Câțiva ani mai târziu, la 22 iunie 1565, are loc marea răzmeriță unitariană care a distrus ceea ce a mai rămas din urmele catolicismului orădean. Atunci a fost deschis mormântul regelui Ladislau, iar osemintele sale, risipite³². Această variantă intransigentă a protestantismului care tindea să se răspândească în Transilvania a stârnit însă reacția negativă a principilor din statele europene care au început să evite contactele cu noul stat transilvănean constituit în centrul continentului³³.

Cam în aceeași perioadă, la începutul lui iunie 1565, Oradea este vizitată de militarul italian Giovan Andrea Gromo, ca însoțitor al principelui Ioan Sigismund. Acesta surprinde o anumită fază a acestor dispute religioase în însemnările sale, în care constată că orașul este locuit de diferite secte religioase dar, cu toate acestea, credința catolică se menține aici cu atâta greutate, încât nu poate înțelege cum de se mai văd urme și semne de-ale sale³⁴. Despre cetatea orădeană el afirmă însă că este „de formă aproape ovală, dar fără flancuri de vreo ispravă”.

După 1557, Ștefan Báthori de Șimleu-Silvaniei este atestat documentar, la 13 ianuarie 1562, ca primul căpitan și „prefect” al cetății Oradei (capitaneus et praefectus arcis Varadiesis), iar, în 1564, este menționat ca „mare căpitan de Oradea”, ceea ce înseamnă că instituția căpitaniei era constituită deja la această dată aici.

Cu ocazia vizitei la Oradea, în 1583, a misionarului iezuit Antonio Possevino, au venit la el numeroși credincioși catolici care i-au solicitat trimiterea unui preot și cedarea uneia din fostele biserici pentru oficierea serviciului divin. Possevino notează în jurnalul său că regele Poloniei, același Ștefan Báthori, ia promis că le va ceda o biserică din cetate, cea care servea atunci ca depozit de muniții și care era cel mai bine păstrată³⁵. Acesta - în perioada cât a fost trimis de Ioan Sigismund sol la Viena (1563 și 1565-1567), a dus tratative pentru aducerea în Transilvania a ordinului „Societatea lui Isus”, lucru care s-a și realizat după ce a ajuns pe tronul Poloniei, deoarece popularitatea fostului principe în Ardeal a fost atât de mare încât dieta din 1579, a acceptat intrarea iezuiților în țară³⁶.

La 11 martie 1584 iezuitul G.P. Campani, care se afla la Oradea, relatează într-o scrisoare că la biserica catolică din localitate s-a strâns atâta lume încât slujba s-a ținut în cimitir. În jurul acestui cimitir era o mare mulțime de oameni bolnavi care veneau și la băile orădene³⁷.

Pentru construirea unor fortificații care să facă față cerințelor sistemului de purtare a războiului, mai marii Principatului Transilvaniei au consultat și au angajat meșteri și arhitecți militari italieni, cei mai pricepuți în asemenea construcții la vremea respectivă. În perioada 1569-1598 la ridicarea noii fortificații pentagonale, în stilul italian bastionar nou, au lucrat la Oradea mai mulți arhitecți militari italieni: Ottavio Baldigara, Domenico dei Ridolfini da Camerino, Simone Genga, Maurizio Venieri, Achille Tarducci da Corinaldo³⁸.

În toamna lui 1598, noua cetate primește botezul focului, dar face față cu succes unui asediu otoman, apărătorii fiind conduși în interior și de către arhitectul militar, contele Giovan Marco Isolano

se prezenta astfel: ecleziastică-4998 porți(43,71 % din total), marea proprietate laică reprezentată de 7 familii de proprietari-3.406 porți(29,79 %), proprietatea laică mijlocie și mică-3.033 porți(26,50 %) .Totalul numărului porților: 11.437.

³² Bunyitay Vincze, vol. I, 1883, p. 441.

³³ Csernák B., *A református egyház Nagyváradon.1557-1660* (Biserica reformată din Oradea Mare.1557-1660), Oradea, 1992, p. 87.

³⁴ Călători străini II, p.330-331.

³⁵ Apud Balogh J., 1982, vol. II, p. 89.

³⁶ Csernák B., *op. cit.*, p. 93;

³⁷ Călători străini III, p. 86 și 111.

³⁸ Fl. Bánfi, *op. cit.*, p. 842-846; Balogh J., 1982, vol. II, p. 86.

da Bologna³⁹. Acesta a început de îndată un studiu amănunțit asupra fortificațiilor de aici, întocmind și o schiță a cetății pe care a trimis-o căpitanului Ferrante Rossi în cetatea Tokaj⁴⁰.

În timpul asediului, în zilele 17 și 21 octombrie 1598, Bastionul Ciunt a fost minat și avariat grav de două ori, iar refacerea vârfului acestuia se va face în 1599, sub supravegherea lui Cesare Porta. Lui îi datorăm și o schiță a cetății, realizată în acel an, schiță care, alături de stampana cea mai veche, din 1598, aparținând lui Joris Hoefnagel sunt, de fapt, singurele imagini care prezintă în interiorul cetății bastionare, existente deja la acea dată, vechea fortificație medievală, care nu fusese încă demolată și înlocuită de castelul interior.

După ce inspectează cetatea Oradea, Giorgio Basta, comandantul trupelor imperiale din Transilvania, îi scrie, în 1603, împăratului, sub a cărui autoritate ajunsese Crișana după 1598, solicitându-i să refacă imperfecțiunile acestei fortificații „pentru că nu are în ea nimic bun decât forma”. Mai mult, el consideră că nu poate fi apărată nici în fața ardelenilor și nici a turcilor și, de aceea, crede că ar fi mai bine dacă ar fi lăsată în ruină și distrusă⁴¹. Observațiile lui Basta converg cu cele ale lui Antonio Possevino, care, în octombrie 1583, într-o scrisoare către cardinalul Galli, menționează prezența unui arhitect al împăratului la Oradea, care a observat unele erori ale cetății.

Sub amenințarea otomană, în toamna anului 1598, orădenii au închinat cetatea imperialilor, fapt ce a atras după sine schimbarea marelui căpitan, care a devenit Nyári Pál, iar Melchior von Rödern și Giovan Marco Isolano, comandanți ai oștenilor germani. În octombrie 1604, în locul său a fost numit italianul Cipriano Concini⁴², schimbarea fiind determinată de izbucnirea în Crișana a răscoalei antihabsburgice a lui Ștefan Bocskai (octombrie 1604), fapt pentru care imperialii au preferat un om mai sigur pentru ei în această importantă funcție.

Cetatea exterioară era dublată în interior de un castel în formă pentagonală⁴³, ridicat între anii 1618-1650, cu intrări pe fiecare latură. Acest castel a înlocuit atât palatul episcopal cât și celelalte construcții aparținând fortificației vechi și a fost executat de veronezul Giacomo Resti, arhitectul preferat al principelui Gabriel Bethlen.

Intrarea armatelor austriece, în iunie 1692, după 32 de ani de pașalâc turcesc, în cetatea Oradea, a reprezentat, fără îndoială, începutul unei noi ere în viața orașului, o revenire din punct de vedere administrativ la lumea creștină a Europei. Generalul imperial Corbelli, însărcinat imediat după asediu cu refacerea distrugerilor provocate de asalturi, a făcut în vara anului 1692 și un recensământ al imobilelor care mai stăteau în picioare și, după datele pe care le-a reținut, doar în cea mai îndepărtată așezare, în Olosig, mai existau 114 case, dintre care doar 21 mai puteau fi locuite întrucâtva⁴⁴. În celelalte două târguri, Oradea și Velența, nu a putut consemna nici o clădire întreagă, în starea cea mai rea aflându-se Velența care, plasată pe traiectoria artileriei de asediu ce fusese amplasată pe „Dealul Viilor”, a fost pur și simplu rasă de pe suprafața pământului. De asemenea, menționează că printre ruine au fost găsiți nu mai puțin de trei sute de locuitori, cei mai mulți dintre ei cu merite deosebite în sprijinirea trupelor creștine. Corbelli a inițiat atunci construirea, între bastioanele Bethlen și Crăișorul, a unei brutării cu șase cuptoare⁴⁵, a cărei capacitate de producție a depășit cu mult necesitățile de consum ale garnizoanei, foarte probabil pentru a asigura și pâinea locuitorilor cu gospodăriile distruse, cât și a lucrătorilor aduși pentru repararea fortificațiilor. Imensul efort de reconstrucție a fortificației, inițiat de generalul Corbelli, imediat ce tunurile de asediu au amuțit, nu ar fi putut fi realizat fără ajutorul locuitorilor așezărilor din jur, mai apropiate sau mai depărtate⁴⁶.

³⁹ Călători străini III, p. 108-109.

⁴⁰ A. Veress, Documentele privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești, I-XI, București, 1929-1939, vol. V, 1932, p. 193-196.

⁴¹ „*Del tutto rovinare e distruggere*” - apud Balogh II, 1982, p.127.

⁴² Történelmi Tár, Budapest, 1893, p. 14.

⁴³ Cu privire la castel vezi Kovács A., M.Țoca, Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez (Contribuții la istoria construirii palatului princiar de la Oradea), în Műv.T. 1979, p. 107-115; Kovács A., Construcții patronate de Gabriel Bethlen, Cluj, 1984 (rezumatul tezei de doctorat), p.18.

⁴⁴ Lakos Lajos, Nagy-várad multja és jelenjéből (Din trecutul și prezentul Oradiei Mari), Oradea, 1904, p. 39.

⁴⁵ Brutăria a funcționat neîntrerupt până în iunie 1997, exact în clădirea și în forma proiectată de constructorii de atunci, cu reparații necesare în timp. După închidere, construcția a intrat în paragină, distrugându-se încet. Astăzi, după lucrările de restaurare din anii 2010-2015, adăpostește în sala cuptoarelor un Muzeu al Pâinii.

⁴⁶ Proiectul de refacere a fost realizat de inginerul militar baronul Borgdorf, cheltuielile fiind evaluate la 44.000 de florini. Papa Inocențiu al II-lea a donat 60.000 de florini pentru refacerea cetății. Grosul muncilor fizice au fost totuși executate de

Cetatea Cavalerilor

Cu toate că Cetatea Oradea devine, de la finele secolului al XVII-lea o cetate de interior, cu rolul de a găzdui garnizoana militară, imperialii vor continua să-i acorde o atenție deosebită și să întreprindă mari campanii de reparații și reamenajări în 1725, 1754-1755 și 1775-1777, ultima fiind cea mai mare și mai importantă, deoarece atunci se definitivează ansamblul arhitectonic ce poate fi vizitat și în zilele noastre. Cetatea interioară transformată poate fi surprinsă în planurile de relevare ale inginerilor Bencini(1752) și Lodovico Marini(1769)⁴⁷.

Vedere de la intrarea în Cetatea Oradea și Curtea interioară după restaurare

soldatii regimentului de infanterie Ottingen, unitate care a format, un timp destul de îndelungat, nucleul principal al garnizoanei cetății. Apud Scholtz 1907, p. 217-218, Balogh 1982, I, p. 72-73.

⁴⁷ Planurile pot fi văzute în fotocopie în Balogh Jolán, Varadinum.Várad vára (Varadinum. Cetatea Oradiei), vol. I-II, Budapest, 1982.